

І.А. Коляда
(м. Київ)

ІДЕЙНІ РОЗМЕЖУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На початку XX ст. українська інтелігенція вже була хоча й нечисленною, та все ж цілком сформованою соціальною і професійною верствою, здатною не тільки брати участь у вітчизняному національному русі, що вступив у політичну фазу, а й очолити його¹. Саме цій еліті, яка на початку 1917 р. становила лише 3% населення України, і випало відіграти вирішальну роль у пробудженні національної свідомості українського народу. Й це не було випадковістю. Адже сфери культури, в яких вона була представленою, мали глобальний резонанс і зумовлювали значення та пріоритет національної ідентичності, що робило інтелігенцію творцем української самосвідомості. Саме інтелігенти вперше задалися запитаннями своєї національної ідентичності. Це дозволяло останнім допомагати пройти цей нелегкий шлях іншим².

Тому питання характеристики їх ідеологічних уподобань є актуальним і потребує детального вивчення.

Наукова новизна постановки цієї проблеми полягає в необхідності з нових позицій переосмислити ідейні та ідеологічні уподобання української інтелігенції, з'ясувати характер ідейних розбіжностей і фактори, що визначали їх.

Деякі аспекти, пов'язані з вивченням ролі й місця української інтелігенції у національно-визвольному русі, досліджені такими вченими, як М. Грушевський, Г. Касьянов, Н. Шип, В. Кравченко, А. Катренко, О. Реєнт, О. Лисенко, Я. Грицак, Ю. Левенець, М. Кармазіна, О. Крижанівська, О. Мінгазутдінов, З. Зайцева, Д. Бачинський, Н. Загребельна, Н. Дорошук, М. Тимошик, Н. Сидоренко, С. Білоконь та ін.

Питання майбутнього українського народу – ось та проблема, яка дає можливість показати весь спектр ідейних уподобань національної інтелігенції, які визначали її політичну орієнтацію. В редакційній статті одного з часописів переконливо зазначалося, що “в інтересах самої держави необхідно таке регулювання життя, при якому інтереси усіх окремих національностей знаходили б собі повне задоволення у рамках існуючого державного ладу. В нашій дійсності ця умова відсутня, і ця відсутність боляче сприймається окремими народностями, що населяють наш державний організм. Характерним прикладом цього є сучасне

становище малоруської народності... Наші праві партії...схильні пояснювати саме виникнення цього питання сепаратистськими тенденціями ...української інтелігенції. Таке пояснення, звичайно ж, помилкове... Коли над Росією вибухнула воєнна гроза, видні органи української суспільної думки виступили з рішучими заявами щодо тої позиції, яку мав зайняти у подіях, що наближалися, український народ. Про те, що “українське питання” було дійсно злободенним та потребувало першочергового вирішення, свідчило й те, що саме доля українських земель перебувала в епіцентрі уваги як загальноросійської, так і зарубіжної періодичної преси”³. Особливу увагу викликала проблема майбутнього західноукраїнських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії.

Однак ідеологія, здатна сприяти вирішенню питання про майбутнє українських земель, розбилася ще напередодні вибуху війни об невдалі спроби започаткування у періодиці широкої дискусії щодо основних її положень⁴. На шпальтах різних видань друкувалися лише окремі полемічні статті на захист національного руху. Різкій критиці були піддані антиукраїнські публікації «Биржевых ведомостей» та «Утра России», а також позиції окремих правих діячів. “...Ідеологи російського націоналізму, – зазначав С. Петлюра, – занадто егоїстичні, щоб зрозуміти принцип: жити самому, але й дати жити іншим, і занадто сліпі, щоб прозріти в перспективах, що відкриваються за війною, начала нового життя, нового існування та співіснування пригноблених національностей”⁵.

Однак одностайності у визначенні майбутнього українців не було ні в їх широких колах, ні серед видатних вітчизняних національних діячів. Так, аналізуючи міжнародне становище України, в часописі “Шлях” Д. Донцов констатував його невизначеність. У зв’язку з цим виникала альтернатива подальшого розвитку національного руху. Не залишалося поза увагою преси й питання про пошук союзників у боротьбі за майбутнє України, а також на який із блоків держав їй слід було орієнтуватися.

Консолідації преси українського суспільства перешкодив ряд чинників, зокрема мовний, навколо якого у вітчизняній періодиці велися гострі суперечки. В центрі уваги цих дискусій перебували як загальні питання національної ідеї, так і головні шляхи розв’язання українського питання. Значна увага приділялася реальній небезпеці замикання національного руху на деталях та зведення його до провінціалізму й ідеологічно обмеженого сектантства. Адже прагнення українців до незалежності не повинне було закінчуватися на вирішенні мовної проблеми. Легалізація вживання рідної мови мала стати лише складовою частиною боротьби поневоленого народу за краще майбутнє⁶. Тим більше, що прагнення певних суспільно-політичних діячів розділити націоналізм на “великий” і “малий”, що призвело б до сприйняття українського

народу як меншовартісного, другорядного та провінційного, не тільки не було обґрунтованим, а й загрожувало негативними наслідками для останнього та його патріотичного руху ⁷. Могло пошкодити полеміці також небажання певних кіл сприйняти новітні досягнення вітчизняної культури, які не тільки відкладалися у свідомості суспільства, а й активно та органічно інтегрувалися в його життя як органічний елемент ⁸.

Таким чином, суперечки, що велися у пресі щодо виборювання українцями права на власну, відмінну від інших, історію і культуру, мали за мету спростувати твердження щодо провінційного характеру “малоросійської стихії”. Вони не бажали скочуватися до провінціалізму. Це небажання було ще одним кроком на шляху до самоідентифікації їх як народу, здатного на власний національний та державницький розвиток ⁹.

Більшість тодішніх часописів, особливо правого спрямування, реально оцінювала ситуацію й вірно прогнозувала хід подій. Повідомляючи про початок бойових дій в Європі, вони наголошували на тому, що війна може набрати широкого розмаху і затягнутися, втягуючи у свою орбіту багато країн та народів. Вже 20 липня «Киевская мысль» повідомляла про переломний в європейській історії момент, котрий відіб'ється глибокими потрясіннями в усьому світі. Адже всі великі держави, а також й інші країни втягувалися у воєнне протистояння. Аналогічно оцінюючи ситуацію, що складалася, “Киевлянин” у той же час пророкував початок найбільш грандіозної з усіх воєн, котра досить швидко мусила охопити всю Європу ¹⁰.

Окремі часописи вже не могли задовольняти українство, яке потребувало вільної та легальної можливості висловлювати своє ставлення до тривожних подій, передусім до війни, котра принесла йому тяжкі випробування.

Ті часописи, котрим удалося вижити в умовах запровадження цензури, викликані воєнним станом, нерідко займали діаметрально протилежні позиції навіть у найголовніших питаннях сучасності. Так, журналіст газети “Киев”, який друкував свої матеріали під псевдонімом “Оса”, з обуренням повідомляв про публікацію в «Киевской мысли» крамольної статті Олександра Яблуновського, котра, на його думку, замахнулася на авторитет центральної влади, що не можна робити під час війни, жахливі випробування якої вимагали від уряду величезного напруження сил ¹¹. На шпальтах періодичних видань, незважаючи на складність воєнного часу, розгорілася палка дискусія стосовно перспектив розвитку вітчизняного національного руху і майбутнього України. Значну роль у ній відіграли часописи, що виходили на західноукраїнських землях, підпорядкованих Австро-Угорській імперії. Якщо до листопада 1916 р. більшість з них вбачала розвиток українських земель у

складі Австрії, то з проголошенням відокремлення Галичини й оприлюдненням прокламації про утворення незалежної Польщі дедалі чіткіше висловлювалася думка про необхідність створення в Східній Галичині незалежної держави. На жаль, з 1917 р. частина таких періодичних видань, як “Діло” та “Свобода”, повернулася до проавстрійської орієнтації¹².

Дещо іншу позицію зайняв часопис “Шляхи”. Відкидаючи проросійську орієнтацію, журналісти видання відстоювали орієнтацію на західну культуру. При цьому, однак, на шпальтах “Шляхів” досить часто друкувалися і статті, автори яких не погоджувалися з проавстрійським майбуттям України.

Таким чином, непевність у сфері національного питання не тільки розчарувала широкий загал, а й підривала віру в можливість реформ та вирішення останнього у найближчому майбутньому. Відкладали на невизначений термін розв’язання наболілої національної проблеми неодинокі провідники українського руху. До числа таких скептиків належав певний час і С. Петлюра, який, будучи редактором часопису “Украинская жизнь”, 30 липня 1914 р. помістив у ньому свою статтю-відозву “Війна й українці”. В ній він доводив лояльне ставлення українців до свого патріотичного обов’язку перед Російською імперією та відсутність у них проавстрійської орієнтації. А саме така думка активно нав’язувалася певними політичними колами російському суспільству. С. Петлюра відкидав цю думку як таку що не мала під собою реального ґрунту. Він намагався пояснити, що “свідомість національної єдності цілого українського народу без огляду на дроблення його на частини, що входять у склад різних держав, як також свідомість культурної спільноти цілого українського народу, не може бути прирівняна до сепаратизму”¹³. В статті висловлювалося також сподівання на толерантність у ставленні російської влади до своїх підданих-українців і на те, що в майбутньому настане такий момент, коли українське питання буде знову поставлено на порядок денний¹⁴. Деякі сучасники С. Петлюри вважали, що такий скепсис щодо можливості швидкого позитивного вирішення питання про майбутнє України істотно, поза сумнівом, шкодив справі. Адже схильність до часткового й поетапного розв’язання національної проблеми, демонстрована урядовцями, вела лише до подальшого ускладнення ситуації. Наслідки такої страусової політики могли бути трагічними. Тим часом, реальні кроки на шляху до розв’язання проблеми підмінялися словесною риторикою, яка тільки загострювала її, але не сприяла вирішенню. “Ще одна, дві таких полеміки, – застерігали представники преси, – і буде не до розв’язання національного питання. І це криє в собі більші небезпеки, ніж той розвал, якого зазнали розкуті фантазії добродушних людей”¹⁵. У той же час сучасні історики децю

по-іншому оцінюють декларацію С. Петлюри. Так, В. Литвин зазначає, що ні царська влада, ні російське суспільство не звернули на неї особливої уваги. А от її автору дісталось від власних політичних опонентів чимало звинувачень у начебто надмірній лояльності до російської влади. Тим часом, на думку В. Литвина, декларація С. Петлюри була чи не єдиною спробою серед українців на початку війни вибудувати свою позитивну політичну програму. Для нього вона ґрунтувалася на очевидності невідкладного розв'язання в Росії національної, зокрема української, проблеми. Він вірив, що таке соціальне потрясіння як війна, повинно відкрити “суспільству державної нації не одну з її помилок у відношенні до недержавних народів”¹⁶. Декларація “Украинской жизни” не знайшла також відчутної підтримки серед українських громадсько-політичних діячів, настроїв яких, за свідченням Д.Дорошенка, був дуже пригнічений обставинами, що супроводжували початок війни. Треба було за всякий спосіб зберегти організаційні засади українського руху. “Наша стара громада, лавіруючи між “Сціллою й Харібдою” російських репресій, старалася утримати деякі можливості легальної праці, – згадував М. Ковалевський. – Замість розв'язаного українського клубу, організований був клуб під назвою “Родина”, що могла бути утлумачена, як російська “Родина”. Трохи ще функціонувало Українське наукове товариство, де відбувалися виклади”¹⁷.

Для успішного вирішення національного питання була необхідна чітка і всебічно напрацьована ідеологія, в основі якої б лежали осмислення минулого України та шляхи реалізації її історичної місії. Й вона у той буремний час уже склалася. В основу останньої було покладене протиставлення слов'ян-українців, котрі створили велику європейську державу – Київську Русь – угро-фінсько-татарській спільноті, що заснувала Росію.

Наступ великоросійських шовіністичних кіл на вітчизняний національно-визвольний рух не тільки не досягав мети, а і, навпаки, приводив до того, що чимало українців уже не пов'язували майбутнє України з Росією. Невизначеним залишалося лише питання, якої межі має сягати її незалежність¹⁸. Першим з шляхів, яким, на їх думку, остання могла піти, була повна державна суверенність. Реальним уявлялося створення федерації Росії та України. Однак через те, що російські й українські землі не становили господарсько-географічної цілісності, створення федерації було недоцільним. На міжнародній же арені Україна не повинна була ні федерувати, ні шукати стратегічного зближення з іншими державами. Перспективною виглядала лише тактична кооперація з тими країнами або ж блоками країн, з якими їй на даний момент було по дорозі. Найбільш перспективним кандидатом для майбутньої кооперації уявлялася Англія¹⁹. До числа потенційних майбутніх союзників

України зараховувалася також Німеччина. Це було однією з перших, ще несміливих спроб дистанціюватися від Москви з її русифікаторською політикою і небажанням визнати національну ідентичність українського народу.

Позиція та діяльність інтернаціональної за своїм спрямуванням марксистської преси істотно ускладнювали ситуацію. Орієнтуючись на робітничу аудиторію, вона вже самим своїм існуванням створювала історичний парадокс, в основі якого лежала суперечність: представники революційної інтелігенції, майже нічим не зв'язані з робітниками, монополюючи на себе роль їхніх адвокатів. Мовляв, вони краще за робітників знали, що тим потрібно і чого вони прагнули. Завоювавши довіру частини українства (тільки у 1914 р. на Україні розповсюджувалося від 4000 до 5000 примірників “Правди”, в тому числі у Києві та Харкові – по 500, Катеринославі – 675, Одесі – 400, Миколаєві – 350, Юзівці – 150, на Вознесенському руднику – 150), марксистська періодика не лише користувалася довірою багатьох недосвідчених у політиці, а й спонукала їх активно поширювати відповідну ідеологію. Так, в одній з резолюцій, прийнятих київськими робітниками-металургами, зазначалося: “Закликаємо вас, товариші, підтримувати робітничий друк морально і матеріально, бо ми маємо пам'ятати, що тільки витриманий марксистський друк може нам допомогти та висвітлити наше тяжке становище на нашому тернистому шляху вперед”²⁰. Ця періодика не сприяла консолідації українського суспільства, а лише поглиблювала в ньому ідеологічну кризу. Рятуючи за необхідність проведення у Російській імперії основних демократичних реформ, марксистська преса, хоча й виступала на захист українців, але все ж не допускала й самої думки про те, що останні можуть жити власним державним життям, та не ставила перед собою завдання пропагування створення незалежної України.

Характерно, що українська соціалістична періодика в багатьох питаннях (передусім національному) сповідувала далеко не такі, як у російських більшовиків, погляди. Так, часопис “Дзвін”, вважав, що найбільшими завданнями вітчизняного соціалістичного руху є “...енергійна оборона національно-політичних і демократичних прав українського народу в межах Російської держави, об'єднання українського робітництва і поширення серед нього класової свідомості в економічній, політичній і національній сферах, рішуче організаційне відокремлення його від українського міщанства задля проведення боротьби з сим останнім на всіх полях українського життя”²¹.

Вітчизняними суспільно-політичними діячами й однодумцями видавців журналу й зокрема Л. Юркевичем суспільство за соціально-класовими ознаками поділялося на три основні групи – вищу, середню і

нижчу. Вищі класи поневоленого народу з метою збереження власного соціального становища, звичайно, денационалізувалися та втягувалися в культуру пануючої нації. До національного ж руху вони приєднувалися лише тоді, коли він набував такої сили, котра дозволяла йому перемогти. Нижчі ж класи також не виступали першими на поле визвольної боротьби. Якщо вони і відігравали на її початку якусь роль, то лише як об'єкт просвітницької діяльності й джерело соціальних надій. Таким чином, роль їх у національному русі була лише пасивною. Отож, основою останнього вважалися очолювані інтелігенцією середні верстви суспільства. Протягом тривалого часу вони були найближчими до народу. Соціальні ж умови не поставили їх у надмірну залежність від панівного класу²².

Цю точку зору поділяли багато представників вітчизняної інтелігенції, які входили до редакції журналу “Дзвін” (серед яких – Д. Антонович, В. Винниченко, М. Вороний, Г. Чупринка, П. Канівець, С. Черкасенко і С. Петлюра). Але вони мали й непримиренного опонента в особі більшовиків, котрі доклали чимало зусиль, щоб дискредитувати їх²³.

Коли ж у політичному житті Російської імперії різко загострилось українське питання, виникла потреба в його всебічному обговоренні партійними лідерами. Відразу ж з'явилася відома стаття В. Леніна “Про право націй на самовизначення”, в якій висловлювалась повага до національного руху в Україні, котрий у той буремний час швидко наростав. В.І. Ленін добре знав можливості публіцистики й тому на гострі політичні теми писав переважно статті, в яких розглядав сучасні історичні події в світлі марксистської теорії.

Однак приємним для провідників українського національного руху словам В. Леніна про права малих народів мало хто вірив, і його публіцистичний реверанс на адресу виборювання українцями незалежності було розцінено як політичну кон'юнктуру. Дійсно, у плани лідера російського соціалістичного руху менш за все входило створення незалежної від російської організації партії українських робітників. Саме тому він особисто написав російськомовний проект звернення від імені українських робітників, “обурених” намірами вітчизняних політичних діячів створити національну організацію пролетаріату. Цю фальшивку В. Ленін спробував за допомогою українця-робітника О. Лоли перекласти та опублікувати в українському додатку до більшовицької газети “Путь правда” – “Шахтарському листку”²⁴.

Подібні ситуації виникали й пізніше. Адже російські марксистичні не допускали самої думки про те, що національний робітничий рух міг розвиватися незалежно від загальноросійського. Тому вони саме у той час, коли справа із заснування українськими робітниками своєї газети

успішно просувалася, наближалася до логічного та успішного завершення, стали зі сторінок преси закликати про випуск при російському-україномовній «Трудовой правде» україномовного додатку. Потребу в ньому провідники загальноросійського робітничого руху вмотивовували тим, що видання такого часопису мало вбити клин між російським і українським пролетаріатом. Справжні ж мотиви полягали у тому, щоб перешкодити наростанню національного руху в Україні²⁵.

Більшовики чинили перешкоди консолідації українського суспільства. Вони заснували низку часописів, зокрема харківський «Голос социал-демократа», катеринославську «Южную правду», орган революційного пролетаріату Донецького басейну «Правда труда», зі сторінок яких лунали заклики до антивоєнних виступів, боротьби з самодержавством та капіталізмом. «Буржуазному закликові «єдність влади з народом для перемоги», – зазначала «Правда труда», – ми протиставляємо свій заклик – єдність пролетарів; «громадянському мирові» ми протиставляємо громадянську війну проти вікового ворога – самодержавства»²⁶.

Таким чином, можна стверджувати те, що марксистські часописи ставили собі за мету розкол суспільства, котрий з часом не тільки не зменшувався, а й продовжував поглиблюватися, що негативно позначалося і на фронті. Революційна пропаганда лише загострювала ситуацію та, як неодноразово зазначалося в пресі, ставила суспільство перед вибором – або війна, або реформи.

Досить радикальну позицію займали члени партії українських соціалістів-революціонерів, які намагалися за допомогою своєї преси посилити національний рух. У своїх виданнях вони висловлювали сподівання, що Україна, незважаючи на опір свого одвічного ворога – самодержавства, зрештою, постане як могутня й вільна держава. «Стоячи на ґрунті міжнародного соціалізму, – писали вони в своїх листівках, – ми, українські соціалісти-революціонери, рішуче протестуємо проти захоплення ідеалами імперіалістичної політики і закликаємо всіх, кому близькі інтереси трудівничого народу, до організованої боротьби з російським царатом, за волю України»²⁷.

Національна політика тих членів соціал-демократичної партії, котрі гуртувалися за межами Російської імперії, також зазнала істотного впливу світової війни. Вже на початку воєнних дій переважна більшість їх стала провідниками Союзу визволення України, який нерозривно пов'язував вирішення національного питання з розпадом Російської імперії. Зі шпальт власного часопису СВУ ратував за створення демократичної Української держави, очолюваної конституційним монархом, у якій надавалася б повна свобода національним меншинам існувала самостійна церква.

Для практичної реалізації своєї платформи Союз узяв на себе міжнародне представництво України та національних інтересів останньої й вів переговори з рядом європейських держав, котрі в перспективі могли б підтримати її державницькі інтереси. Зокрема СВУ направив своїх представників до Німеччини, Туреччини, Болгарії, Швеції, Норвегії та Італії, а також видавав найрізноманітніші друковані видання й часописи різними мовами, в яких висвітлювалися прагнення українського народу до незалежності²⁸.

Окремі діячі вітчизняного національного руху принципово відмовлялися вступати до Союзу. Зокрема Леонід Юркевич на шпальтах газети “Боротьба” підкреслював, що він, як істинний і послідовний соціал-демократ, засуджував з позицій інтернаціоналізму «Украинскую жизнь» та “Раду” за їх відверті декларації лояльності щодо Російської держави. Був невдоволений Л. Юркевич і співробітництвом СВУ з Німеччиною й Австро-Угорщиною.

У відповідь на критичні статті останнього один з відомих соціал-демократичних діячів, член президії Союзу Мар’ян Меленевський зробив публічну заяву, в якій наголосив, що погляди часопису “Боротьба” не збігаються з головною лінією УСДРП, а є становлять лише приватну точку зору її видавця та редактора. У ній стверджувалося, що українська соціал-демократія Росії ніколи не відрікалася від ідеалу політичної самостійності свого народу. Домагання ж автономії України були, за переконанням М. Меленевського, лише етапом на шляху до реалізації цього вистражданого впродовж століть ідеалу.

Негативно ставився до діяльності СВУ і С. Петлюра, який назвав сам факт існування цієї організації чистісінькою авантюрою. Видатний провідник українства наголошував: “Усякий, хто хоч трохи знайомий з українським питанням, міг би прийти до висновку, що й діяльність до цього часу цілком невідомого “Союзу визволення України” та його авантюрного звернення до Туреччини й Болгарії є або черговою видумкою австро-германських інформаторів..., або нерозважливим кроком нікчемного політичного угруповання...”.

Таким чином, українське суспільство у переломний період Першої світової війни було розділене не лише географічно, а й ідеологічно. Свою лепту в це роз’єднання внесла тодішня українська інтелігенція. Заклопотане постійними пошуками внутрішніх та зовнішніх ворогів, українське суспільство було дезорієнтоване. Вітчизняний суспільно-політичний рух і зокрема національний перебував у той час на етапі становлення й самоусвідомлення часом полярних за спрямуванням та напрямком партій і угруповань. Ця роз’єднаність істотно перешкоджала його розвитку. Не сприяло кристалізації національних ідей й надання в

дискусіях переваги проблемам майбутнього України перед накресленням чітких негайних дій.

На перешкоді консолідації суспільства стали ідеологічний фанатизм частини лідерів вітчизняного суспільно-політичного руху, а також особисті якості багатьох з них. При наявності спільної мети, що полягала у національному визволенні українського народу, кожне політичне угруповання пропагувало свій власний шлях до його реалізації. Невміння консолідуватися поступово перетворилося з однієї з рис вітчизняної інтелігенції на її трагедію. Останній так і не вдалося підвести під український рух широку соціальну базу. Вона одноосібно представляла собою й керівництво визвольним рухом, і його основний склад. Такий монополізм зумовив слабкість тодішніх національних прагнень, що у свою чергу й викликало трагічну поразку визвольної боротьби в Україні у 1917–1921 рр.

¹ *Бачинський Д.В.* Українська інтелігенція – основна рушійна сила українізації. // Національна Академія Наук України. Інститут історії України. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск 5. – Київ, 2001. – С. 144-145.

² *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет. – Київ, 1993. – С. 58-159.

³ *Клопова М.Э.* Внешняя политика России: проблемы Галиции накануне Первой мировой войны (К постановке вопроса) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1999. – № 3. – Май-июнь. – С. 36-47, І.П. Кризис в Галиции в освещении немецкого публициста // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 60-64.

⁴ *Нечиталюк М.* Шляхами Франка-журналіста (Основні етапи діяльності в пресі) // Львівський державний університет ім. Івана Франка. Збірник праць кафедри історії української преси. Випуск 1. – Львів, 1995. – С. 130.

⁵ *Петлюра С.* О новом выступлении г-на А.Погодина // Украинская жизнь. – 1914. – № 8-10. – С. 54-58.

⁶ Б. П. Проф. Н.Ф.Сумцов об «Этюдах о национализме» Дм. Муретова // Украинская жизнь. – 1916. – № 3. – С. 75.

⁷ Там само. – С. 73-74.

⁸ *Петлюра С.* Отрицательные черты полемики по украинскому вопросу // Украинская жизнь. – 1914. – № 11-12. – С. 5.

⁹ *Мих. Могілянський.* К характеристике антиукраинских выступлений г. Струве // Там само. – 1914. – № 11-12. – С. 79-81.

- ¹⁰ *Мінгазутдінов О.* (Київ). Громадсько-політична обстановка в Києві на початку Першої світової війни (на матеріалах періодичної преси) // Міністерство освіти України. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. – Київ, 1998. – С. 52.
- ¹¹ Оса. Штрихи // Київ. – 1915. – 10 ноября. – С. 3.
- ¹² Там само. – С. 463.
- ¹³ *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – С. 58.
- ¹⁴ *Гунчак Т.* Україна. Перша половина XX ст. Нариси політичної історії. – Київ, 1993. – С. 63.
- ¹⁵ *Д.Д.* Українська відправа російському лібералізму (з “Украинской жизни”, Ч. 7-8, 1916) // Шляхи. – 1917. – Зшиток 1-2. – Рік IV. – Січень-лютий. – С. 105.
- ¹⁶ *Литвин В.* Вказ. праця. – С. 58.
- ¹⁷ Там само. – С. 9.
- ¹⁸ Партія українських соціалістів-революціонерів. Товариші! // Відділ стародруків та рідкісних видань Національної наукової бібліотеки України НАНУ. – Кл. 0284.
- ¹⁹ По суті дана стаття є коротким викладом однойменної праці Дмитра Донцова, виданої в Києві у тому ж 1918 р. Ф.Ф. Міжнародне положення України і Росія // Шляхи. – 1918. – Січень-червень. – С. 162-165.
- ²⁰ Борьба за рабочую печать накануне мировой войны. Киев, 10 апреля 1914 г. В Санкт-Петербург, в редакцию журнала «Металлист» // Красный архив. – Том 3 (64). – Москва, 1934. – С. 141-142.
- ²¹ *Юркевич Л.* Паки і паки в справі української робітничої газети // Дзвін. – 1914. – № 6. – С. 542.
- ²² *Гутковський В., Крупський І.В., Федоришин П.С.* Вказ. праця. – С. 103.
- ²³ *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 128.
- ²⁴ *Гутковський В., Крупський І.В., Федоришин П.С.* Українська журналістика (друга половина XIX ст. — 1920 р.). Генезис, проблематика виступів, державотворчі функції. – Львів, 2001. – С. 104.
- ²⁵ Там само. – С. 104-105.
- ²⁶ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июль 1907 – февраль 1917 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1960. – С. 6-19.
- ²⁷ Товариші! “В бурхливий час світової війни, коли мільйони народу відірвано від рідних земель...” / Київська група українських соціалістів-революціонерів. – Київ, 1915–1916 // Відділ стародруків та рідкісних видань ННБ України НАНУ – Кл. 0284.
- ²⁸ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. В 2-х томах. – Київ, 1993. – Том 2. – С. 449-450.